

Jaroslav Marek

Přehled dějin dějepisectví v obryse

2000

5. Osvícenství (1700/1750 – 1750/1800)

V protikladu k epoše barokní kultury se šířil od západu protikladný názor na svět a v tom i na minulost. Barokní exaltovanost byla vystřídána osvícenským racionalismem, vyznávajícím kult rozumu. Skutečnost v něm byla posuzována podle toho, jak se shodovala s principy univerzálně platného rozumu. Nad city, náladami, představivostí, poetičností, triumfovala zákonitost obdobná řádu přírody, který rozum objevoval. V novém řádu neměly věci a instituce hodnotu podle toho, jak byly posvěceny tradicí, ale podle souladu s abstraktním rozumem. Osvícenské myšlení zaujímal protikladné stanovisko k celé minulosti, zejména středověku. V něm vidělo koncentrovány všechny slabiny nerozumu, temného středověku. Člověk byl charakterizován jako bytost užívající rozumu a odmítající to, co se rozumové analýze příčílo. Kriticismus vůči tradici dosáhl v osvícenství vrcholu a vedl místy až k hyperkriticismu. Vedle středověku stíhaly odsudky osvícenců náboženství.

Stinnou stránkou osvícenského intelektualismu byla neschopnost poznat a respektovat i hodnoty, které platily v minulosti. Za vrchol dějin považovalo osvícenství samo sebe. Pro osvícence byly dějiny řádem, který je rozumovou činností odkrývá a podle něhož soudí a jedná. Hledáním tohoto řádu se od osvícenství zabývá disciplína nazvaná filosofii dějin, hledáním smyslu dějin. Osvícenství svým racionalismem a empirismem bylo velkou etapou v dějinách myšlení a vědy. Trpělo však ahistorismem, nebylo schopno přijmout stanoviska, která byla platná v jiných, starších epochách. Mělo však smysl pro jiné civilizační okruhy. Zásluhou nové disciplíny, zvané kulturní historie, si historikové začali všímat faktů, které dříve za historické pokládány nebyly. Přípravovala se tak půda pro univerzální pojetí dějin, jak o ně historiografie usiluje dodnes.

Těžiště myšlení o dějinách se přesouvalo na evropský západ. Gianbattista Vico slučoval starší i nová hlediska a předcházel názory historismu 19. stol. Obnovil myšlenku o dějinných cyklech a dějinách jako plynulém procesu. Charles Montesquieu si uvědomoval rovnocennost civilizací. Zdůrazňoval působení reálných činitelů v dějinách – klimatu, prostředí, psychologie. Nejvlivnějším představitelem osvícenského myšlení – po průkopnickém díle Pierra Bayla – byl Voltaire. Dějiny viděl jako postup rozumu, jejich podstatu hledal v duchu dějin, který se projevuje v každém lidském konání, nejen v politice. Položil základ dvěma novým disciplínám – filosofii dějin a kulturní historii. Svůj pohled na dějiny podával v literárně účinné formě a zasahoval svým vlivem celou Evropu. O málo později se v Jeanu Jacquesovi Rousseauovi ohlásila protiosvícenská reakce. Nejradikálnější osvícenci se stavěli nepřátelsky k náboženství a připravovali cestu k mechanistickému výkladu dějin nebo dějin jako přírodního procesu. Největší a nejvýznamnější osvícenské historické dílo napsal Edward Gibbon. Vylíčil v klasické narativní formě a ve velkorysé koncepci zánik římské říše, a to působením křesťanství.

Universitním studijním a vědeckým oborem se dějepisectví stalo poprvé v dějinách v Německu. Tím byly položeny základy vědecké historické metody. Vrcholu dosáhlo německé osvícenské dějepisectví v díle Arnolda L. H. Heerena. Německá historická škola se stala vzorem pro organizaci historického bádání. Byl založen první odborný historický

časopis. Velký význam mělo zvědečtění studia dějin umění. Joachim Johann Winckelmann vyložil vývoj umění i jako historický proces i dokument i fakt, ale zároveň jako tvorbu vyvíjející se podle vlastní logiky.

Na předělu mezi věkem erudice a osvícenstvím položil základy k novodobému českému dějepisectví Gelasius Dobner, a to svou kritikou Hájkovy kroniky (1761). Jazykem dějepisectví se stala u Františka Martina Pelcla čeština. Po pracích Ignáce Cornovy a Mikuláše A. Voigta české osvícenské dějepisectví vyvrcholilo v díle a osobnosti Josefa Dobrovského (1753 – 1829). Jeho studie o počátcích českých dějin založily tradici přísného kriticizmu. Nezastavoval se před míněním autorit a odmítal neověřené hypotézy. Tyto studie a analýzy byly po Dobnerovi dalším stupněm ve vyzrání českého dějepisectví. Jeho bezohledná kritika jej zneprátelila s velkou částí české společnosti, když ta přijala falza Rukopisů a pohlížela na ně jako na posvátnou hodnotu i doklad o velké minulosti českého národa. Dobové dějepisectví se stávalo stále více prostředkem národního uvědomování a výchovy k němu. Jeho význam tím rostl, ale sílilo i nebezpečí, že bude podřízeno ideologii.

6. Kritická a romantická historiografie (1800 – 1850)

Od přelomu 18. a 19. století pokračuje profesionalizace historického studia, ale v Evropě vládne jiný pohled na minulost. Byl protikladem osvícenského a jednostranného racionalismu a považoval starobylost za hodnotu. Středověk přitahoval pozornost pro svou romantičnost, tajemno, pro citovost, napodoboval a falšoval staré památky. Tyto nálady šířil historický román. Poukazy historiků na dávnou velkou minulost sloužily jako prostředek při emancipaci zejména malých národů a doplňovaly se s mohutnou vlnou nacionalismu, který ovlivňoval celé 19. století. Pro romantický historismus bylo příznačné přesvědčení, že každá doba měla svá měřítka a hodnoty, považované za nevývratné. Podle nich, a ne podle přítomnosti moderního historika, musí být minulost posuzována. Žádná doba nemůže být nadřazena jiné, dějiny nejsou jen cestou k pokroku. Člověk je řízen stejně rozumem jako citem a v jeho jednání působí i motivy racionálně nevysvětlitelné. Nejlepší cestu k poznání minulosti představovalo podle myšlení romantiků vcítění do minulosti. Vznikal tak i protiklad mezi myšlením střední a východní Evropy se silným vlivem romantismu a myšlením západním, tíhnoucím k racionální analýze.

Německo zaujímalo stále vedoucí postavení ve výchově historiků a organizaci studia. Převažovalo bádání o starověku a příkladně bylo využito kritických metod v díle Bertholda G. Niebuhra v jeho epochálních římských dějinách. V oboru dějin novověku se stal klasikem německé historiografie Leopold Ranke. Užil moderních metod při zkoumání novověkého diplomatického materiálu a vytvořil syntézy světových i národních dějin. Ve Francii a Německu byly založeny speciální ústavy pro ediční činnost. Monumenta Germaniae historica (1826) a Ecole des Chartes (1821) existují dodnes. Při veškeré akribii byly klasickou konkretizací romantického pojetí minulosti monumentální dějiny francouzské revoluce a

Francie, díla Julese Micheleta (1798 – 1874). Studium dějin revoluce se stalo velkým tématem moderní historiografie.

Německé myšlení vynikalo i ve filosofování o dějinách. Svého vrcholu dosáhla německá spekulativní filosofie u Georga W. F. Hegela. Silným impulsem pro emancipační snahy zejména slovanských národů byly názory Johanna G. Herdera na jejich nastávající dějinné vzory.

Velkou syntézu romantického a osvícenského pojetí dějin, zasaženou romantismem, vytvořil František Palacký (1798 – 1876). Jeho Dějiny národu českého jsou nejen zakladatelským dílem moderní české historiografie, ale byly rovněž prostředkem národního zápasu i formulací národního programu, vlivného dodnes. Na impozantní pramenné základně, kriticky zvládnuté, spojil osvícenský kriticismus s romantickou představou o národních dějinách, jejichž prostřednictvím se uskutečňuje cesta lidstva ke svobodě. Byl přesvědčen, že smyslem českých dějin je uskutečňování ideálu demokratičnosti, jaký představovala česká reformace. Původní a zjednodušený protiklad konfliktu česko-německého modifikoval do podoby zápasu o myšlenkovou emancipaci lidstva a myšlenky humanity, kterou člověk a národ spolupracuje na díle stvořitele. Uskutečnění humanitního ideálu mělo být u Palackého směrnicí národního života i do budoucnosti. Český národ tak má přispívat k osvobození z pout autority. Osobní integrita učinila z Palackého autoritativní a hlavní osobnost české společnosti, kultury a politiky, Otce národa.

Pro svou ideovou velkorysost zůstaly Dějiny prvořadým vědeckým i literárním výkonem, i když zejména první dva díly byly po odborné stránce zcela překonány. Po desetiletích soustavné práce dospěl Palacký k roku 1526, kdy už se další zpracování vymyká silám jedince. Dějiny vycházely zpočátku německy a až revoluce r. 1848 umožnila, aby Palacký vyslovil svoje myšlenky bez zásahů cenzury. Od tohoto roku se stal i politikem a nakonec vůdčí osobností českých dějin 19. století. Souběžně s jeho badatelskými cestami a nálezy šla Palackého vydavatelská činnost velkého rozsahu – edice k dějinám doby husitské a poděbradské, hodnocení starších českých historiků, založení ediční řady Archiv český, příručky topograficko-historické atd.

Palackého život a působení by nedostaly svou podobu, kdyby nebylo jeho pobytu a studia na Slovensku. Slovenské prostředí uchovávalo silněji než české země reformační tradice a jeho inteligence z velké části cítila česky. Ze Slovenska přišel do Prahy Pavel Josef Šafařík, filolog a pokračovatel slavistických studií Dobrovského. Postavil názory a představy o Slovanech na pevný základ a prokázal legitimitu Slovanů v Evropě. Jeho dílo Slovanské starožitnosti bylo připravováno pracemi literárněvědnými a jazykovědnými. Spolu s knihou Slovanský národopis se stalo základem pro poznání slovanského světa v cizině.

Postup národního uvědomování byl na Moravě pomalejší, ale zásluhou archiváře Antonína Bočka měla Morava primát ve vydávání kodexu, ovšem znehodnoceného padělkem. Do historického bádání o Moravě zasahoval Alois V. Šembera, filolog a buditel.

První svazek českého kodexu vydal Karel J. Erben (1855). Vydával památky starší české literatury, z nichž nejdůležitější byla edice spisů Husových. Málo spolehlivým editorem a správcem rukopisného bohatství byl Václav Hanka.

Od poloviny století vlivem Palackého díla postupovalo myšlení o dějinách i mimo vědu. Na upevňování národního vědomí silně působila historická beletrie. Vědecké poznatky byly

zužitkovány i mimo prostředí historiků. Někteří intelektuálové byli ovlivněni myšlenkami Hegelovými a uvažovali o povaze dějin. Patřil k nim Augustin Smetana a František Matouš Klácel. Do německého prostředí zapadl Anton Springer, který se v Německu změnil v historika umění.

7. Pozitivistické dějepisectví (1850 – 1890)

Průmyslová revoluce spolu se zavedením strojové výroby změnila evropskou společnost a dala vzniknout Evropě moderní. Předpokladem změn bylo využití objevů v praxi, výrobě, technice. Přírodní a technické vědy se svými metodami, experimenty, exaktností, měřitelností měly stát modelem pro všechny vědy, tedy i vědy kulturní. Dějiny byly pro pozitivisty procesem obdobným procesům přírodním, ale jejich poznání nedosahovalo přesností přírodních věd. Romantický, citový přístup, intuice, byly vykazovány z vědcova myšlení. Znakem vědeckosti je věcnost, historik konstatuje, popisuje, nehodnotí. Individuum bylo redukováno na svou biologickou podstatu a primitivní psychologii. Pozitivní bilancí pozitivismu bylo, že se pod vlivem sociologie obrátila pozornost od individuálního člověka k hromadným jevům, ve kterých je jedinec jen jedním činitelem. Historik měl pokládat za relevantní to, co lidi spojuje ve skupiny a co je pro ně typické. Obzor historie se tím rozšiřoval, ale hrozilo, že historická věda se svým důrazem na jedinečnost podlehne sociologii.

Pozitivistická filosofie byla formulována ve Francii Augustem Comtem a její podstatné prvky jsou ve vědecké metodologii obsaženy dodnes. Na historickou látku byla aplikována zejména v díle Hippolyta Taina. Pro něho bylo vše, co se děje, produktem prostředí, rasy a okamžité situace. Jeho vylíčení francouzské revoluce, k revoluci odmítavé, ukázalo, že v praxi historika je teorie pozitivismu použitelná jen s výhradami. Nejvýznamnějším historikem doby, doceněným až ve 20. století, byl Alexis de Tocqueville, předvídavý znalec problémů demokratické společnosti, dosud neznámých. Vycházel přitom z poměrů v USA, ale stejně promýšlel problémy kontinuity a revoluce. U něho i u pronikavého analytika antické obce Fustela de Coulanges, byl pozitivismus korigován pochopením pro význam kolektivní psychologie a toho, co bylo později nazýváno mentalitou. Zůstávala však stále platná zásada krajní objektivity a zdrženlivosti vůči hodnocení v dějinách. Vliv sociologie i masové společnosti i později marxismu vedl k pěstování disciplíny hospodářských a sociálních dějin a vědeckého studia moderních dějin.

Ruské dějepisectví šlo v 19. století v zásadě touž cestou a zakrátko dosáhlo běžné úrovně, když se ruští historikové uplatnili dobře v západoevropském vědeckém světě. V něm celým byly nejdůležitějším okruhem pramenů prameny diplomatické a jim příbuzné. Zejména v Německu dosahovaly pomocné vědy historické přímo virtuozity v interpretaci listin. Klasiky disciplíny byli Theodor Sickel (1826 – 1862) i Julius Ficker.

V kontinentálním dějepisectví byla charakteristickým rysem specializace studia. Bylo zaměřeno analyticky a v krajním případě se soustřeďovalo i na témata mající daleko k životu a zájmům společnosti. Zvláštní výjimku tvořila jedna větev německého dějepisectví. Dávala se do služeb obhajoby současného německého státu. Tuto tendenci mělo i monumentální dílo historika německých dějin a římského práva, Theodora Mommsena (1817 – 1903). U nás je znám svým odsudkem české kultury a Pekařovou polemikou proti tomu. Poznatky a objevy historiků – zejména na Předním východě – však imponovaly a zvyšovaly autoritu historických věd. Vrcholila éra začínající v romantismu, kdy je přítomnost neustále srovnávána se vzory pocházejícími z minulosti. Dobový historismus zasahoval do všech okruhů života, nejviditelněji do umění a u malých nesvobodných národů do politiky. Byl těsně spjat s nacionalismem.

S Palackého velkým dílem se museli vyrovnávat všichni nastupující historikové. Ukazovalo se, že není v silách jednotlivce, aby to dokázal. Pokračovala ediční práce, soustředěná kolem velkých edičních záměrů, jako byla regesta, Sněmy české, Fontes rerum bohemicarum, Archiv český. Zprvu se zdálo, že pokračovatelem Palackého bude Václav Vladivoj Tomek (1815 – 1905), ale jeho příklon k porevoluční reakci je navzájem odcizil. Tomek propagoval ve svých příručkách ideu státu rakouského, ale jeho rozsáhlé dílo zachovávalo nezbytnou objektivitu. Týkalo se to jeho životního díla o dějinách Prahy, které splývaly s dějinami země. Prorakouský postoj ho dovedl až k názoru o negativní hodnotě revoluce a o pozitivních důsledcích habsburského absolutismu a protireformace. Střízlivost a objektivita jeho věcného přístupu k práci s prameny a nechuť ke všemu, co překračuje empirickou evidenci, odůvodňuje jeho spojování s pozitivizmem. Jeho politický postoj však znemožňoval, aby se stal pokračovatelem Palackého díla.

Jím se nestal ani Antonín Gindely (1829 – 1892), který v druhé části života přešel na univerzitu německou. Rozhodující část jeho díla byla napsána německy. Byl výhradně historikem novověku, jeho práce byly koncentrovány na českou reformaci a české povstání. Po Palackém podstatně rozšířil pramennou základnu pro poznání českých dějin, a to rozsáhlým průzkumem v evropských archivech. Obohacením byla i pozornost, kterou věnoval dějinám tzv. vnitřním, např. financím.

K Palackému měl osobně blízko Josef Kalousek (1838 – 1915), který byl i jeho životopisecem. O výchovném poslání ve smyslu národním byl přesvědčen a vstupoval i do politických zápasů. S jeho venkovským původem souviselo, že rozpoznal význam hospodářských pramenů k dějinám venkovského lidu a vrchnostenského hospodaření. Zahájil také jejich vydávání. Jeho životním dílem bylo České státní právo, soustavná apologie českého státního práva, dodávající argumenty ve státoprávních zápasech poslední třetiny 19. století.

Kromě několika univerzitních učitelů a ještě menšího počtu odborníků v muzeích, profesionální věda neexistovala. Přibývalo však školených historiků ve městech, kteří s různým výsledkem zpracovávali místní dějiny. Na Moravě byl po Bedovi Budíkoví význačnou postavou Vincenc Brandl. Mimořádným dílem zůstávají Hrady, zámky a tvrze království českého, dějiny staveb, obyvatel a jejich vlastníků. Toto dílo Augusta Sedláčka a materiál, který kriticky zpracovával, zůstávají trvalou hodnotou českého dějepisectví.

8. Moderní historismus a jeho krize (1890 – 1930/50)

Koncem 19. století bylo zřejmé, že dosavadní okruh a výklad pramenů nedovede vysvětlit podstatu dějinného procesu a že zachycuje jen povrch událostí. Historiografii byla upírána vědeckost, protože neformuluje pevné zákony dějin, jako vědy přírodní, a nemá ani vlastní předmět studia. Nastávalo hledání specifických rysů historického poznání, trvajících až do přítomnosti. Výsledkem bylo rozlišení dvou skupin věd. Nomotetické platí bez výjimky v řádu přírodním a vyjadřují to, co se opakuje a trvá stále. Idiografické vědy jsou ty, které působí ve světě kulturních hodnot a vztahují se k tomu, co se děje jedinečného a neopakovatelného. Některá období v dějinách historiografie vidí podstatu dějin v jevech hromadných a jiná v individuálních. Metodologické debaty byly nejintenzivnější v německé vědě. Tam byl také vysloven názor, že neustálé chápání všeho, co se děje, čemu je nutno porozumět, protože to má své příčiny, vede ke ztrátě vlastního stanoviska, k relativizování všech pravd. Nakonec ochromuje aktivitu člověka. Tyto důsledky poznal Friedrich Nietzsche a systematicky je charakterizoval Ernst Troeltsch. Mluvíme o počátcích krize historismu. Nejdříve však to byl jev pozitivní a prohloubil poznání zejména duchovního a kulturního vývoje. Příkladem jsou velké skici Wilhelma Diltheye, snažící se o syntézu ideového vývoje novověké Evropy.

Soudobé dějepiscectví charakterizovala díla klasiků disciplíny hospodářských a sociálních dějin jako Henri Pirenne, Karl Lamprecht, Alphons Dopsch. V této době se kladly i základy moderní historiografie v USA, a to pod vlivem evropským. Povaha amerických dějin způsobila, že se badatelé soustřeďovali právě na dějiny ekonomické a sociální. Dějiny politické, správní, právní, si udržovaly své postavení. Rozdíl mezi metodickým zaměřením dějepiscectví německého a na druhé straně západoevropského se zřetelem k sociologii a literatuře trval.

Vliv sociologie obecně sílil a historiografie spolupracovala s příbuznými vědami, zejména ekonomickými. Přispívalo to k poznání povahy procesů příznačných pro moderní společnost. Vrcholným zosobněním tendence k přísné racionalitě byl Max Weber (1864 – 1920). Na ní byla založena jak jeho koncepce ideálního typu, tak podmíněnosti či objektivity poznání, a konečně i vzniku kapitalismu v jeho souvislosti s náboženstvím. Problémem vzniku kapitalismu se zabýval o něco později Werner Sombart.

Vedle tendence poznat racionalitu vládnoucí v evropské kultuře se začala ukazovat důležitost jiného okruhu lidské tvořivosti v dějinách. Jsou to skutečnosti kulturní, především náboženství, umění, filosofie, věda. U největšího představitele tohoto přístupu, Jacoba Burckhardta (1818 – 1897), se stala prostředkem, jak proniknout k jádru, zdroji, východisku historického dění. Tím je podle historiků kultury sféra ducha. V kulturní tvorbě se nejzřetelněji projevuje podstata dějinných epoch. V nejnáročnějších polohách se toto uvažování měnilo ve filosofické úvahy. Přes potíže s vymezením kulturních dějin jako disciplíny pokračuje tato linie myšlení dodnes a stává se diskutovanou disciplínou. Je k ní třeba nejen historikova vzdělání a metodičnosti, ale i schopnosti porozumění, znovuprožívání,

vcítění, které nelze plně racionalizovat. Historik tak získává možnost sestoupit pod povrch jevů, ale ohrožuje ho nebezpečí nekontrolovaného subjektivismu.

Velkým pozitivním příkladem realizace duchovnědného postupu v historické vědě byla díla italského filosofa a historika Benedetta Croceho (1866 – 1952). Bez podnětů z této myšlenkové linie by nebylo došlo ani ke zvědečtění studia dějin umění, na němž měl velký podíl Max Dvořák (1874 – 1921), žák české historické školy. Na pomezí mezi filosofií, historií a literární vědou vznikla i jinde velká ideově-historická díla z dějin novověku Pavla Hazarda, a to jako metodologický protiklad děl W. Diltheye.

Po rozdělení univerzity přešli na českou historikové Tomek, Emler, Goll, Rezek a na čas Konstantin Jireček; založil tak kontinuitu bádání o dějinách evropského východu a jihovýchodu. Ta přetrvala až do přítomnosti. Antonín Rezek (1853 – 1909) byl výrazně politický historik, který do politiky nakonec přešel. Začínal pracemi z raného novověku. Tematicky a časově tak navazoval na Palackého, ale duch byl odlišný. S Jaroslavem Gollem (1846 – 1929) sdílel názor, že historie má být objektivní disciplínou, která neslouží žádné ideologii. Průkopnickou hodnotu měly jeho studie z dějin myšlení lidových vrstev, myšlení dnes nazývaného mentalitou. Jeho exkurzy do politiky ovlivnily J. Pekaře. Přísnou objektivitu zastával výkonný a vynikající editor středověkých textů Josef Emler (1836 – 1899) – především regist a Pramenů dějin českých. Jeho podíl na ustavení české moderní historické školy nebýval doceňován.

Zásada objektivit y šla až k noetické skepsi u druhého velkého českého historika 19. století, J. Golla. Netýkala se však přesnosti a jednoznačnosti při analýze mnohostranně vykládaného pramene. Epochální učitel a organizátor vytvořil tzv. Gollovu školu, jež pokračovala v jeho žácích do 20. století. Jeho vlastní dílo není rozsáhlé. Byl medievalista i historik novověku, zabýval se vztahy česko-polskými a objevil hodnotu a originalitu české reformace i Komenského. Formou jeho projevu byly především detailní analýzy, hluboké klasické eseje, ukazující Gollovo slovesné umění. Na univerzitě utvořil instituci seminářů, kde se pouze nepřednáší, ale kde se badatel učí rozboru pramenů jako základní historické metodě. Uvědomoval si potřebu i nemožnost revidovat a dokončit Palackého dílo a zvládnout dokonale pramennou základnu. Tím určil, že historik bude především analytikem – ne vypravěčem či filosofem. Dokázal, že české dějiny přestaly být pokládány za zvláštní jev v dějinách a že se staly integrální součástí evropské historie. Sám studoval a pracoval v cizině, měl široký kulturní rozhled, navazoval kontakty s cizími historiky, vysílal žáky do ciziny, založil Český časopis historický.

Jeho vliv trval, i když se jeho žáci po ideové stránce rozcházel i. Část setrvala na postupech převzatých od Golla. Kladla důraz na přesnou faktografii a jako Goll odmítala spekulaci nad dějinami. To je paradoxně spojovalo s Masarykem, jenž vykládal české dějiny jako úsilí českého národa o uskutečňování humanity a viděl v nich program pro budoucnost. Někteří historikové v tom ovšem pocítovali nepřijatelné zkreslování dějin. Střízlivost ve výkladu a zdrženlivost vůči hypotézám se u přímých pokračovatelů Gollových spojovala s jednoduchým vyjadřováním. V první generaci patřili k této linii Václav Novotný (1869 – 1932), Jaroslav Bidlo a Bohumil Navrátil.

Václav Novotný byl zaměřením výlučně medievalista, soustředěný na 14. a 15. století a českou reformaci. Jeho snaha zpracovat obdobu Palackého dějin a pokračovat v nich se

změnila v koncipování nového velkého kompendia nazvaného České dějiny. Vznikalo postupně jako kolektivní dílo a stalo se reprezentativním podnikem české historiografie; později se na něm podíleli i autoři, kteří stáli původně mimo. Nejstarší partie, jdoucí do sklonku 13. století, zpracoval sám Novotný. Dílo představovalo ukázkový model pozitivistické historiografie, její přednosti i slabiny. Druhým stěžejním dílem Novotného byla velká biografie Husova, spolehlivě shrnující všechno předchozí vědění. Svým výkladem českých dějin měl Novotný k Palackému nejbliže.

Podobnou cestou od Golla k Palackému šel Ladislav K. Hofman, přecházející témata od středověku do nejnovější doby. K nim směřoval i Vlastimil Kybal, historik obecných dějin, jenž z historie odešel do diplomatických služeb.

Druhou linii školy ztělesňovali Josef Pekař (1870 – 1937) a Josef Šusta (1874 – 1945). Pekařovo dílo se vztahovalo k několika základním epochám českých dějin. Po Palackém zasáhlo podstatně do pojetí českých dějin i do přítomnosti. Pekař zasáhl do počátků českých dějin, do husitství, baroka, obrození. Byl historikem českých dějin a vnímal je jako celek, spojovaný národní myšlenkou, prostupující celé tisíciletí. Vyznačoval se intenzivním vztahem k přítomnosti. Byl historikem dějin politických, sociálních, kulturních, ale vždy překračoval hranice úzké specializace, zejména k dějinám duchovním. Jeho tvořivá invence a originalita přispěly k tomu, že zasáhl do základní koncepce českých dějin, zvláště do rehabilitace baroka jako plnohodnotné epochy. V tom byl Masarykovým ideovým odpůrcem. Východiskem Šustova díla byly středoevropské sociální a hospodářské dějiny. Přispěl k jejich poznání základními monografiemi. Doplňovaly znalost vrcholného středověku, kterému se Pekař nevěnoval. Na konci života navázal na své východisko velkou monografií o Karlu IV. Zřetel k syntetickému a literárně účinnému podání velkých témat jej rovněž spojoval s Pekařem. Byl reprezentantem české vědy v cizině a posléze řídil vydávání jak Českých dějin, tak Dějin lidstva od pravěku k dnešku. Univerzálním historikem se stával ve velkých syntézách evropských dějin 19. a 20. století, založených i na znalosti moderních proudů historiografie. Rozsáhlé dílo Kamila Krofity (1876 – 1945) docelovalo zaměřením na dobu mezi husitstvím a českým povstáním mezeru ve zpracování. Bylo obhajobou českého raného novověku a české reformace, a to s těžištěm na náboženských dějinách. Krofta překlenoval rozdíly, které dělily po stránce ideové českou historiografii zejména v hodnocení reformace, revoluce a obrození. Nesdílel plně Masarykovo stanovisko o zdroji národní identity vycházející z husitství, ale považoval jeho filosofii za možný program politického usilování.

Vypuknutí světové války natrvalo zničilo iluzi, že moderní věda, vyzbrojená technikou, ovládne přírodu a odstraní i nedostatky v uspořádání společnosti. Optimistická víra v automatický pokrok zmizela. Oslabila i autoritu historické vědy. Domnělé společenské zákony člověka na takový zlom nepřipravily. Rozhostilo se přesvědčení, že existenci člověka a společnosti určují síly, jejichž poznání se vymyká lidskému rozumu a poznání. Zdálo se, že osud nezná racionalitu, působící v přírodě a v dějinách. Sílilo pesimistické přesvědčení, že dějiny nemají žádný smysl a že zejména Evropa spěje ke svému neodvratnému zániku. Množily se spekulace o dějinách, neopřené o vědecké poznání. Ty však na druhé straně podněcovaly zájem vzdělaného publika o to, co jsou vlastně dějiny a kam vedou. Podobným požadavkům vycházely vstříc pokusy o vyličení opravdu univerzálních dějin, když bylo zřejmé, že Evropa ztrácí své privilegované postavení. Vrcholným projevem tohoto

katastrofického vidění byla filosofie Martina Heideggera, ale podobně uvažovali i nehistorikové. Zhroucení víry v automatický pokrok uvolňovalo cestu nejen náboženské víře, ale i věcnému uvažování na protestantské i katolické straně. Obdobný vývoj probíhal i na evropském východě, než bolševická revoluce dala důvod k představě, že opravdu dochází k zániku západu.

Největší ohlas měla smělá spekulativní vize Oswalda Spenglera (1880 – 1936). Ten vytvořil koncepci o existenci velkých světových kultur, které procházejí takřka organickým vývojem, rodí se, dominují a posléze zanikají, když byly zničeny nižší kulturou. Pozitivním důsledkem byla myšlenka o morfologii dějin, která určuje podobu dějin. Racionální podobu tohoto myšlení, spočívající na impozantním vědění o dějinách, vytvořil Arnold J. Toynbee (1889 – 1975). Identifikoval 21 světových kultur, které existovaly či existují v dějinách a našel identické rysy v jejich vývoji. I ty procházejí analogickými vývojovými cykly vzniku, růstu a zániku. Zásadní rozdíl, který jej odlišoval od Spenglera, bylo přesvědčení, že civilizace nejsou izolovanými útvary, a že odcházející kultury mohou předávat své bohatství kultuře nastupující.

České dějepiscectví si této poválečné krize dějepiscectví bylo vědomo, ale samo jí nepodléhalo. Vznik samostatného státu, o nějž se historie a historická věda také zasloužily, způsobil, že optimistické nazírání přežívalo, či dokonce že historie prodělávala období prosperity, trvající až do druhé světové války. Věda pokračovala v tradici objektivní vědy, zabývající se empirickými fakty. Stále preferovala politické a ideové dějiny, tak jak to vyplývalo z kontinuity založené v minulém století. V samostatné republice vznikly dvě nové univerzity a jiné specializované ústavy, zejména Slovanský ústav. Ke kontaktům s německou univerzitou v Praze nedocházelo. Závažným úkolem bylo vybudování školské soustavy na Slovensku, dovršené Komenského univerzitou v Bratislavě. Nesplnila se však naděje, že se podaří vytvořit jednotný československý národ. Byl nicméně zvládnut velký úkol, protože už ve třicátých letech přednášeli na univerzitě slovenští učitelé. Obzor historiků se rozšiřoval styky s cizinou a vznikala velká díla české historiografie. Politický vývoj počínaje třicátými lety a ohrožení státu oživovaly diskuse o smyslu českých dějin a problémech samostatného státu v exponovaném postavení.

Historikové Gollovy školy ovládli po první světové válce českou historiografii a obsadili učitelská místa na vysokých školách. Při vši odlišnosti jim bylo společné využívání moderních osvědčených metod. Ty spočívaly ve všestranném rozboru pramenů, jejich kritické interpretaci a postižení všech souvislostí s jejich kontextem. Problémem však bylo rozhodnutí, zda historik smí překračovat hranici mezi věcnou analýzou a mezi konstrukcemi, jež nejsou explicitně zjevné.

Vůdčími osobnostmi zůstávali Pekař se Šustou, kteří předložili svá největší díla – Pekař vylíčení husitské revoluce, Šusta koncepci a realizaci Dějin lidstva. K Masarykovu názoru na podstatu české otázky se hlásili historikové jako Rudolf Urbánek (1877 – 1962), autor mohutného díla o době poděbradské i nejstarších legendách, vyčerpávající poslední možnosti pozitivistické historiografie; František M. Bartoš (1889 – 1972), jako suverénní znalec husitské revoluce; po jistou dobu i hudební historik a Smetanův i Masarykův životopisec Zdeněk Nejedlý (1878 – 1962). Historiky novodobých a soudobých dějin byli

Josef Borovička a Jan Heidler. Pekařovými a Šustovými nástupci se stali Václav Chaloupecký (1882 – 1951) a Karel Stloukal. S Chaloupeckým byla spojena organizace historického studia na nové, slovenské univerzitě. Jeho tématickým okruhem byly počátky českých dějin, potom i dějin slovenských. Byly podloženy tezí o jazykové jednotě Čechů a Slováků a jednotném československém národě. K. Stloukal odkrýval počátky protireformace v českých dějinách a soustavně se zabýval osobnostmi rodiny Palackých a Riegrů. V tomto okruhu působili i badatelé méně ideově vyhranění – znalkyně prvního odboje Milada Paulová, příkladný typ pozitivistického historika 19. století Karel Kazbunda a historik širokého námětového rozsahu až do novověku Jaroslav Prokeš.

Novátorem byl Bedřich Mendl (1892 – 1940). Podněty, přicházející ze sociologie nebo z francouzského prostředí uplatňoval ve střízlivé míře při studiu středověkých měst. Jako první profesor hospodářských dějin zasahoval i do dějin nové doby. Jeho působením navázalo české dějepisectví kontakty s novou francouzskou školou Annales. Z domácích kořenů a podnětů Pekařových vycházel František Hrubý (1887 – 1943) jako historik raného novověku. Jeho dílo vzniklo ze soustavného střetávání s bohatstvím pramenů ze 16. a 17. století a zabíralo velkou šířku historické skutečnosti.

Ve třicátých letech postupně sílila znalost proměn v pojetí vědy, které se odehrávaly hlavně ve Francii. To, co pozitivismus přinesl, totiž především přísný respekt k faktům, bylo pevně zakotveno v intelektuální a řemeslné výbavě historika. Seznámení s novými proudy vědy bylo ztíženo tím, že mnozí mladší historikové nepřežili válku, nebo že neměli příležitost zaujmout ve vědě rozhodující postavení, nebo konečně byli po roce 1948 vyřazeni z vědeckého života. V každém případě byl organický sled generací násilně přerván.

Žádný z těchto náběhů nemohl dojít uplatnění. Tragický osud postihl mnoho historiků po roce 1939. Okupace země znamenala ohrožení národní existence a zasáhla na prvním místě inteligenci. Vrstva, která byla hlavním nositelem a uchovávatelem národní identity, byla odsouzena k vyhubení. Obraz českých dějin měl být zničen i s těmi, kdo ho tvořili. Historie byla tradičně prvním objektem destrukce.

9. Nové historie (1930/50 – 1960)

Opozice proti tradiční, akademické a institucionalizované historiografii se vynořila ve třicátých letech a nebyla vázána na žádnou teorii a filosofii soustavně. Vznikla z opozice proti neživotnosti oboru, který ztratil vztah k životu a který podle kritiků podává plochý a povrchní pohled i na dějiny a minulost. Nepřipravuje člověka na to, co se děje v moderním světě, a mění se jen v registraci povrchových jevů v politice, v historii nazvanou událostní. Stoupenci reformy měli úspěch i proto, že se objevily mimořádné vědecké osobnosti. Byly nadány i organizačním talentem a schopností obracet se na kultivovaného čtenáře, nejen na odborníky. Byl to počátek konjunktury pro literaturu spojující vědeckou i literární hodnotu.

Předzvěstí přeměn bylo počínání sociologa a historika Henri Berra. Měl představu, že živý a souhrnný pohled na dějiny, ve kterém není žádný jev opomenut, vznikne sumarizací dílčích pohledů. Redigoval velkou řadu monografií, zabývajících se nejširším okruhem dění, které si ovšem musí čtenář sám shrnout pod jedním zorným úhlem. Výsledkem však byla jen další fragmentarizace celku dějin. Přelom byl spojen s nizozemským historikem Johanem Huizingou (1872 – 1945) a epochálním dílem Podzim středověku. Stal se historikem pozdního středověku jako svébytné odumírající kultury, jejíž charakter vyličil do dosud neznámých hloubek, a to s uměleckou svrchovaností. Rozhodující význam měla přitom jeho metoda. V ní bylo epické pásmo a narace podřazeno dílčím sondám do mentality dobového člověka a do jeho tvorby. Šlo o projevy, jež dosud v zorném poli historika soustavně neležely a nanejvýš byly pokládány za ilustraci vlastních velkých dějin. Ještě obecnějším tématem, vznikem kultury, se zabýval v knize Homo ludens s tezí o původu hry z elementů hravosti. Autor velké řady originálních obecně historických studií se měnil postupně v soudce kultury a v diagnostika její choroby. Znovu se ukázalo, že ve svých vrcholcích se historiografie proměňuje i ve velkou literaturu a filosofii.

Huizingův podnět našel svoje pokračování na konci dvacátých let v působení dvou historiků štrasburské univerzity, Luciena Febvra (1878 – 1956) a Marca Blocha (1886 – 1944). Febvre byl historik raného novověku a Bloch medievalista. Z jejich podnětů začal vycházet roku 1929 vědecký časopis Annales d'histoire économique et sociale. Měnil název, ale vychází dodnes a dal jméno a směr škole, která půl století dominovala evropskému dějepiscectví. Bloch pozvedl studium sociálních a hospodářských dějin nad úroveň statistických schémat či samoučelného antikvářství. Vytvořil syntetická díla odhalující povahu struktur a institucí evropského středověku. Zároveň paralelně k Febvrovi připravoval půdu pro výzkum světa představ, které determinují člověka. Lucien Febvre byl mimořádně podnětnou osobností. Připadl jí úkol uvést podněty nového učení v systém tak, aby díla historiků reprodukovala šířku a složitost soudobého světa. Jeho badatelským oborem byly kulturní, ideové dějiny novověku. Ve svém úsilí o živé dějiny postoupil od zkoumání vztahu člověka k prostoru k nejsložitějším analýzám mentality a intelektu člověka renesance.

Energie a přesvědčivost výsledku způsobovaly, že se po půl druhého století přesunulo těžiště historického bádání do Francie a překročilo její hranice. Úspěch záležel v prvé řadě na individualitách obou zakladatelů. Dnes se ukazuje, že hlavním přínosem a podstatou metody bylo postupující rozšiřování toho, co je objektem historikova zájmu, zhistorizování toho, co historik dosud nevnímal nebo nanejvýš považoval za pozadí, nehybnou kulisu vlastního dění. To nutilo ke hledání metod, postupů a technik, jak tyto nové okruhy historických faktů donutit k odpovědi na historikovy otázky. S tím se spojovala nutnost spolupráce s vědami všeho druhu – od sociální historie po biologii a psychoanalýzu. Toto rozšiřování oblasti historična pokračuje neustále i v přítomnosti a způsobuje, že se historiografie může v některých případech prostupovat s kulturní antropologií a doslova se v ní rozpouštět.

Zřetel k použití kvalifikujících postupů statistického vyjadřování historických poznatků dosáhl prvního vrcholu u Ernesta Labrousse. Nalézal nejen souvislosti, ale přímo determinovanost politického vývoje ve statistických křivkách o zemědělské produkci vyjádřené cenami, mzdami. Do těchto extrémů Febvre ani Bloch nešli.

Vývoj francouzského dějepisectví měl svou obdobu zanedlouho v celé Evropě i zámoří. Společný jim byl přesun zájmu na hromadné jevy, na instituce, seskupení a skupiny, pro něž převládlo pojmenování struktury. Dálo se to obtížněji v německé vědě, která se v některých představitelích postavila proti sociologizující koncepci. Působili tam však i badatelé, kteří uznávali přínos nových postupů a mířili k syntéze, která by neopouštěla pevnou půdu tradiční metodologie. Byli to Otto Hintze a Otto Brunner. Ve Spojených státech s tradicí ekonomických dějin působila přímo škola historické sociologie. Zpočátku se zdálo, že podobnou cestou půjde i ruská historiografie, ale tu odsoudil k živoření ideologický a politický vývoj, jehož zosobněním byl Michail I. Pokrovskij. Mimořádně vřelá byla recepce v Polsku. Důraz na konkréta a empirii spojoval školu Annales s anglickým dějepisectvím; proto i tam došlo k recepci. To však nebránilo, aby koncepce pozdního historismu originálně promyšlená Robertem Collingwoodem nerozšiřovala horizont insulární historiografie. Přispívalo k tomu i to, že její autor mohl své koncepce konfrontovat s praxí. České kontakty s anglickým dějepisectvím byly omezeny na jedince, a to přes existenci stolice českých dějin na londýnské univerzitě. Byl tak ztracen významný prostředek vědecké orientace, doplňující francouzskou optiku a znalost vědců jako Louise Namiera a Roberta H. Tawneye.

Jak se těchto podnětů zmocňovali další badatelé, slábla dřívější nesmiřitelnost s tím, co přežívalo z tradiční historiografie. Vstřebávalo se vše, co bylo přínosné a co se mělo stát součástí aparátu historika z konce 20. století. České dějepisectví zaznamenalo nástup Annales jen v první fázi. Organický vývoj české vědy byl válkou přerván a navázání po válce nepřechálo rok 1948.

10. Soudobé dějepisectví (1960 –)

Uvažování o výhledech okcidentálního světa po dvou válkách a v permanentních krizích moderní doby nabylo nové naléhavosti. Ozývaly se hlasy filosofů, politologů, sociologů. Objevovaly se nové názory, ale ty měly daleko k systematickosti starých myšlenkových soustav. Vynořovaly se takřka souběžně nebo v rychlém sledu, takže je těžké utřídit je do vývojové řady. Některé zasahovaly do výkladu dějin i do metod, jimiž historik pracuje. Teorií a návodů však bylo stále více než způsobů, jak dospívat k novým poznatkům a ty vtělit do historického díla. Teoretizování o dějinách se stávalo samostatným oborem blízkým filosofii; v něm se ovšem cítí málokterý historik doma. Jen málokdy se vyskytne případ, abychom našli zřejmou realizaci teoretiků v konkrétním díle. Je to proto, že základní soubor metod a postupů, s nimiž pracuje historik od chvíle zrodu historické kritiky, zůstává nezměněn – pouze se doplňuje a zpřesňuje. Postřehy teoretiků nacházejí uplatnění v konkrétním bádání jen ve velmi přísném výběru. Jen ty se zařazují k základnímu korpusu metod historické vědy. Po čase s ním splývají a my přestáváme vnímat jejich původní originalitu. To se událo i s působením Annales.

Pro vývoj historického myšlení v tomto zbujení ideologií byly některé myšlenky významnější než jiné. Byl to na prvním místě zážitek z války. Jeho nejsoustavnějším

zpracováním bylo dílo filosofa Karla Jasperse. Ve většině případů však rozeznáme jen paralely mezi náladami a pocity, a ne soustavný výklad. Předválečný původ měl existencialismus ve francouzské i německé podobě, apelující na individuum a jeho nepředurčený lidský úděl, jak jej prezentovali A. Camus, J. P. Sartre, M. Heidegger. Vědeckou metodou bez ambic stát se filosofií byl strukturalismus. Měl důsledky pro objektivní zkoumání lidské tvorby a forem lidského soužití. Na jeho vzniku mělo podstatný podíl české vědecké myšlení. Nejznámějšími reprezentanty jsou Claude Lévi-Strauss a Michel Foucault. Marxistické myšlení bylo plodné jen tam, kam nedosahovala sovětská moc – jako u Luciena Goldmanna a Louise Althussera. Nejznámějším dokladem, jak se křesťanské myšlení přizpůsobovalo moderní vědě, bylo dílo P. Teilharda de Chardin. Nacházelo usoustavnění v křesťanském personalismu. Středoevropský prostor byl místem, kde se konstituovaly racionální noetické koncepce. Přes svou složitost a domnělou abstraktnost byly výrazem poznání krize evropského myšlení. Vycházely z fenomenologie Edmunda Husserla. Soustředěním na předmětnost nabyla tato filosofie význam pro noetiku, sociologii a posléze i politiku. Krajní criticismus a důraz na verifikaci poznání domyslel Karl R. Popper v kritiku utopického myšlení jako cesty k totalitní společnosti. Renesance hermeneutiky jako protikladu k novopozitivismu se v historiografii konkrétně neprojevila.

V polovině století se vliv školy Annales rozšířil a její autorita dosáhla vrcholu. Metody a nové koncepce, se kterými škola vystoupila, byly zanedlouho přijímány jako samozřejmost a mladší generace historiků přicházely s novými hledisky. Rozšiřování obzoru historika na nové a nové okruhy faktů pokračovalo stejně jako sblížování s jinými vědami. Když byly koncepce školy posléze vstřebány a staly se samozřejmostí historické metody, ozvala se i kritika jejich jednostrannosti. Především to bylo podceňování existence individua jako aktivního subjektu. Za druhé přehnané opomíjení politických dějin, tradičních dějin – událostí. Bez nich ztratil výklad dějin pevnou strukturu a měnil se ve statické obrazy a sondy. Konečně i to, že metodické postupy školy nebyly přizpůsobeny studiu moderní doby, kde si zejména politické dějiny zachovávaly své dominantní postavení. Ozývaly se i výtky přehnaného ekonomismu ve výkladu dějin. Vlivnou osobností mezi teoretiky historie a historiky moderních dějin byl Raymond Aron.

Příznačný byl vývoj německé historiografie. Tradice německého konzervativního historického myšlení se uzavřela osobnostmi Friedricha Meinecke, historika evropských idejí, a Gerharda Rittera, dějepisce politických ideologií. Po zdráhavém počátečním přijetí Annales nastala i v Německu recepce. Šla tak daleko, že u přívrženců tohoto sociologizujícího směru došlo ke ztotožnění historické vědy s historickou sociální vědou. Politická tematika zaměstnávala německou poválečnou historiografii v mimořádné míře, protože vznik totalitních ideologií obecně – a německé zvláště – se stal velkým tématem světové historiografie.

V druhé generaci Annales připadlo reprezentační postavení Fernandu Braudelovi. Ve svých velkých panoramatech dějin nové doby rozšířil horizont historie až po práh geologie. Vytvořil klasifikaci jevů podle jejich trvání v čase na události, konjunktury, struktury, s podceněním fenoménů krátkého trvání. Svazky s kulturní antropologií sílily. V další generaci působili výrazní historikové jako medievalista Jacques Le Goff a Pierre Chaunu,

který aplikoval kvantifikující metody v historiografii a zpřesnil pojem „serielní“ historie. Historickou vědu ovládli badatelé různým způsobem spojení se školou Annales. Velký ohlas měli v Itálii, Polsku a ve Velké Británii. Tam působila osobnost Erika Hobsbawma, přívržence marxismu.

Pro návrat a renesanci politické historie vykonali ve Francii nejvíce Pierre Renouvin a Jean B. Duroselle. V oblasti medievalistiky uskutečňoval bez krajností školy Annales syntézu postupů moderních s tradičními a se zaměřením na ideové a kulturní dějiny Georges Duby. Extrémy se postupně stíraly a historiografie se vrací ke svému východisku a své úloze být reprodukcí minulosti, konstruovanou na osnově postupujícího času. Do dějepisectví se vrací narace jako způsob vidění. Je podporována tendencemi moderní literární vědy a teorie vyprávění i lingvistiky a nachází ohlas u čtenáře. Mluví se o lingvistickém obratu v historiografii. Pojem sám se různě chápe, ale v základě jde o obnovení úlohy historika. Není v tom, že historik demonstruje, jak dospěl ke svým závěrům – záleží ve výsledku formulovaném v textu. Zdá se, že nejbližší k takovému pojetí má historiografie anglosaská. Největší počet teoretiků historiografie a historické vědy také působí v anglosaském prostředí. Diskuse, kterou ve střední Evropě podnítilo modelové dílo nové narace – biografie Albrechta z Valdštejna, dílo G. Manna – bylo doprovázeno výhradami a rozpaky. Nejostřejší formulaci o identitě metody vědce s metodou literatury vyjádřil v USA Hayden White.

V českém prostředí působila nejoriginálnější osobnost české moderní historiografie mimo univerzitu – Jan Slavík (1885 – 1978). Mohl vydat své největší dílo Vznik českého národa až po válce. Byl především soustavným kritikem Pekařových názorů na českou dějinnou filosofii a navazoval na Masaryka. Byl i výjimečným znalcem moderních ruských a sovětských dějin. Obviňoval české historiky z konzervativnosti, ale jeho výzvy k seznámení se s marxismem nepřinesly metodické oživení. Jeho syntéza českého středověku měla blízko k pojetí dějin jako dějin společnosti, ale nevyhnula se schematizaci, doprovázející všechny sociologizující koncepce historické vědy. Představitelem protikladného přístupu byl Pekařův vzdělaný žák Zdeněk Kalista (1900 – 1982). Navazoval na tradiční proudy v německém idealistickém myšlení. Ty kladly v historické noetice důraz nejen na historikovu erudici a kritičnost, ale i na vcítění, porozumění, pochopení, na schopnost pronikat k minulosti přímou cestou, jdoucí až k intuici. Pekařovo porozumění pro katolickou a konzervativní tradici českého duchovního vývoje Kalista dovedl k apologii i glorifikaci katolické tradice. Odcizovalo jej to obecné představě o průběhu českých dějin, ale byl to i důkaz, že si česká historická věda může dovolit takové rozrůznění. Proti Kalistově inspiraci byl Otakar Odložilík (1899 – 1973) spojen s anglosaským a protestantským vědeckým světem. Dvojí působení v exilu mu umožnilo seznámit se s modelem tamějšího vědeckého projevu. Jako nástupce V. Novotného pokračoval v jeho tematickém a ideovém zaměření, ale těžiště přenesl do doby poděbradské. V cizině vzniklo jeho největší dílo o Jiřím z Poděbrad. Tak vznikal první typ českého moderního vědeckého narativního diskursu. Druhý, analytický, uskutečňoval medievalista Rudolf Holinka (1899 – 1953).

Všechny tyto náběhy byly zmařeny roku 1948 s přeměnou institucí, požívajících dosud svobody bádání, na učiliště, produkující služebníky státní ideologie, marxismu. Za jediný filosofický systém a vědeckou koncepci byla prohlášena primitivní doktrína, s níž musely být v souladu všechny poznatky. Pokud nebyly, nebyla ani věda vědou. Objektivita

vědy byla popřena, pravé poznání bylo jen to, jež bylo v zájmu dělnické třídy a jejích vykladačů. Společenské vědy přestávaly být vědami. Pro osobnosti, které se v minulosti vyznačovaly kritickým vztahem k takovému pojetí vědy, nebylo místo ve vědeckých ústavech. Ti, co chtěli přežít, se přizpůsobovali.

Českému dějepiscectví byla tak dopřána necelá tři léta ke svobodnému rozvoji. Ta nestačila na zaplnění mezer, které způsobila přirozená úmrtí nebo okupační teror. Historická obec vyšla z války s nenahrazenými a nenahraditelnými ztrátami, čekaly však ztráty ještě zhoubnější. Představa, že další vývoj povede ke stabilizaci, byla klamná a politický vývoj se promítal i do kultury a vědy. Přípravoval se nástup marxistické ideologie, ale sjezd historiků v roce 1947 ukázal, že jeho stoupenci jsou nepočetní a málo významní, aby vědecky imponovali. Příležitost našli až v roce 1948. Mocenský zásah a podřízení vědeckého poznání a projevu znamenaly konec svobodné vědy a vytvoření institucí tlumočících zájmy komunistické doktríny. Odchytky od dogmat nebyly trpěny a ti, kdo se odvážili pochybovat, byli umlčováni. Tak bylo postiženo dílo historika východních dějin Josefa Macůrka (1900 – 1992). Z vysokých škol byly bezprostředně vypuzeny osobnosti, které nezaručovaly, že budou vychovávat v duchu marxismu, prohlášeného za státní doktrínu. Jejich místa zaujali organizátoři čistek, a to s důsledkem poklesu úrovně vzdělání a vědecké kvality. Po nich následovaly čistky mezi studenty. Přijímání na vysoké školy bylo v rukou stranických orgánů podle tzv. třídních hledisek. Tradiční obraz českých dějin byl nahrazován schématy o třídě ekonomických formací, třídních bojích a determinaci dění ekonomickými faktory. České dějiny byly degradovány na epizodu boje světového proletariátu. Trvalo dvacet let, než se mezi mladými historiky objevily příznaky regenerace historického myšlení.

Měřeno podle množství titulů knih s historickou tematikou, byla publikační činnost dost bohatá; svou hodnotu si zachovávají práce v oborech, které nebyly považovány za politicky závažné. Hodnota této produkce se měnila k horšímu s tím, jak se historik blížil ve výkladu přítomnosti. V krajních případech se měnil v hlasatele bezobsažných frází. Úroveň této literatury působila, že důvěra v hodnotu historikovy práce nebezpečně klesla.

Jaké bylo opravdové smýšlení historiků, kteří se přizpůsobovali, a nakolik jim vyhovovala situace, v níž se mohli zmocnit uprázdněných míst a zabezpečit si kariéru, nelze jednoznačně rozhodnout. Bezpochyby se však vynořily otázky, jak daleko smí jít historik, aniž by ztratil charakter. V prvním dvacetiletí šlo většinou o osoby, které slepě vyznávaly svou ideologii a v jejím jménu byli schopni všeho. Vedle toho se vyskytovaly talenty, které postupně pozbývaly iluze o pravém charakteru epochy. Z jejich řad vzešel i pokus o reformu politického života v rámci socialistického systému. V okamžiku, kdy se zdál monopol komunistické moci ohrožen, zasáhla zvenčí invaze cizí moci a totalitní systém byl alespoň navenek restituován. Mezi reformátory byl velký počet historiků potom perzekuovaných. Přežívali jen přizpůsobiví a ti, kdo nebyli nuceni projevovat své myšlení.

V nejprůzračnějším postavení byli archeologové a historikové starších dějin. Zabývali se takřka výhradně hmotnou kulturou a člověk byl pro ně především Homo faber. Malá politická aktuálnost témat umožňovala historikům starších dějin vyhýbat se choulostivým problémům. Diskuse o základních problémech byla výsadou režimních historiků. Proto mohly vznikat nesoustavně i hodnotné a objektivní práce, jejichž interpretace nenutila k uplatňování

marxistických hodnotících kritérií. V druhém dvacetiletí však byly starší dějiny studovány jen ze setrvačnosti a tradice. V marxistickém výkladu měly mít naprostou prioritu dějiny moderní a nejnovější doby s tématy jako dělnické hnutí, třídní boje, socialistická revoluce, budování komunismu a beztřídní společnosti. Zde bylo zneužití historie největší. Většinu produkce tvořily ryze propagandistické pamflety. Historikové moderních dějin se dlouho zabývali tzv. přehodnocováním předmarxistické historiografie, pokládané za buržoazní. V další fázi se snažili svoje postuláty aplikovat na materiál, a to v souladu s domnělými pravdami marxismu. Odchytky nebo pochybnosti způsobovaly autorům potíže a mohly znemožnit jejich profesionální existenci. Odborné problémy nebyly projednávány ve vědeckých diskusích, ale jejich zpracování bylo diktováno kampaněmi. V nich se režimní kritikové přihlašovali k vyhlašovaným tezím – třebaže vzápětí odvolávaným.

S tím, jak mocenský systém ztrácel svou dynamiku, rostl i mezi historiky kriticismus. V jeho nástupu spatřoval režim ohrožení svého mocenského a ideologického monopolu. Ozývala se slova samozřejmá v soudobé evropské vědě. Tato renesance nejdříve probíhala pod heslem návratu k autentickému marxismu. Absurdnost oficiální ideologie a pokusy o její aplikaci způsobily, že nakonec se stala souborem prázdných hesel a jen odhalovala sterilitu celého systému.

K opozičnímu proudu – ať ho představovali zásadní odpůrci systému, nebo reformní a postižení komunisté – se připojovali stále početnější autoři, kteří v malých a menších strojopisných edicích vydávali takto své práce. Nejen jako polemiky a kritiky toho, co bylo oficiálně publikováno, ale i původní práce založené na studiu pramenného materiálu. Některé z nich byly po roce 1989 řádně vydány a udržovaly tak vědomí souvislosti. To se týkalo i některých podnětů z marxismu vycházejících. Především zaměření na témata z dějin ekonomických a sociálních, z dějin hmotné kultury a zejména na objevení člověka a davů jako aktivního tvůrce dějin. Jakmile však překročil tyto hranice, ukázala se neschopnost marxismu pochopit sféru duchovní, intelektuální, umělecké tvorby. Živý, jedinečný člověk byl redukován na produkt hmotných poměrů a zájmů. Proto nemohlo jít nekonformnímu a potlačovanému svobodnému myšlení o autentický marxismus. Cílem byla restituce dávných a samozřejmých pravd racionálního poznání a překonání představy o dějinách řízených zákony, jež objevil marxismus. Ten měl dovolovat vybraným držitelům moci určovat i to, co je pravda ve vědě. Tato doktrína skončila svou existencí se systémem, který ji vynucoval a násilím ji udržoval. Její negativní i pozitivní rezidua místy přežívají.